

ФОРМУВАННЯ ГРАМАТИЧНИХ ПОНЯТЬ З МОРФОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ

У статті висвітлено особливості формування граматичних понять з морфології української мови, подано їхню класифікацію з урахуванням сучасної лінгвістики й лінгводидактики, значну увагу приділено етапам формування граматичних понять на уроках української мови в основній школі.

Ключові слова: граматичне поняття, граматична одиниця, граматична форма, граматична (морфологічна) категорія, граматичне правило.

Система наукових понять становить основу будь-якого навчального предмета, без якої неможливе розуміння й усвідомлене засвоєння закономірностей і правил. Поняття є основною формою пізнання, а система понять – основою систематичного знання. Поняття – це «думка, що узагальнено відображає предмети і явища дійсності на основі фіксації їхніх властивостей і відношень» [4, с. 383]. Під граматичними поняттями ми розуміємо лінгвістичні концепти як навчальні одиниці, що характеризують граматичну систему української мови. Морфологічним поняттям вважаємо логічно сформульовану думку про морфологічну одиницю в широкому розумінні чи граматичну (морфологічну) категорію, у якій визначено її істотні ознаки. Засвоєння цих понять становить основу навчання морфології в основній школі.

Світова лінгвістика нагромадила чималий досвід дослідження сутності граматичного поняття як основи граматичної будови мови (В. Бабайцева, О. Бондарко, Б. Головін, О. Есперсен, С. Кацнельсон, В. Нікітевич, О. Пешковський, Ф. Фортунатов, О. Шахматов, Д. Штелінг, Л. Щерба, Р. Якобсон). В українському мовознавстві вивченню граматичних одиниць значну увагу приділено в працях І. Вихованця, К. Городенської, В. Горпинича, А. Грищенка, А. Загнітка, М. Калька, С. Ковтюх, І. Кучеренка, М. Плющ, І. Погрібного, В. Русанівського, М. Степаненка

та ін. Однак залишається мало дослідженою проблема формування граматичних понять у сучасній лінгводидактиці середньої школи. Окремі аспекти цього питання розробляли вчені-методисти М. Баранов, О. Біляєв, В. Горяний, О. Дудников, В. Мельничайко, С. Караман, М. Львов, К. Плиско, О. Текучов, праці яких зробили вагомий внесок у пізнання складного процесу формування мислення учнів на основі засвоєння граматичних понять.

Чинною програмою з української мови для 5-9 класів передбачено засвоєння великої кількості мовних понять: фонетичних, лексичних, правописних (орфографічних і пунктуаційних), граматичних (морфологічних і синтаксичних), стилістичних, мовленнєвознавчих тощо. Формування цих понять здійснюється в шкільному мовному курсі не ізольовано, а в системі, у процесі послідовного вивчення української мови в основній школі.

У методиці навчання мови, зокрема граматики, виділяють три аспекти: перший – відбір основних мовних понять з метою введення їх до навчальної програми і шкільних підручників; другий – визначення ступеня повноти засвоєння їх; третій – розроблення методики формування мовних понять [5]. Останній, на наш погляд, залишається актуальним і в сучасній лінгводидактиці. Отож у статті ми розкриємо сутність процесу формування граматичних понять в учнів основної школи на матеріалі морфології української мови.

Основна мета вивчення шкільного курсу «Морфологія» в основній школі – формування в учнів системи граматичних понять, усвідомлення сутності їх, виділення й розрізнення їхніх основних ознак.

Виділяємо три етапи формування граматичних понять з морфології української мови в шкільній мовній освіті: початковий, або пропедевтичний (1-4 класи); етап систематичного вивчення морфології (6-7 класи); функційно-прагматичний (10 клас).

На початковому етапі в учнів молодшого шкільного віку формується елементарне уявлення про морфологічну систему української мови, частини мови як лексико-граматичні класи слів та окремі граматичні категорії. Процес формування

граматичних понять у методиці навчання української мови в початковій школі поділяють на чотири етапи: 1) аналіз мовного матеріалу з метою виділення істотних ознак поняття; 2) узагальнення цих ознак, установлення зв'язків між ними й уведення терміна; 3) уточнення сутності ознак поняття і зв'язків між ними; 4) конкретизація вивченого поняття на основі виконання вправ, які вимагають практичного застосування одержаних знань [6]. При цьому чинна програма з української мови для учнів початкових класів передбачає, по-перше, поступове розширення й поглиблення знань про частини мови (іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник, службові слова (практичне ознайомлення); по-друге, практичне засвоєння лексико-граматичних розрядів іменника (назви істот і неістот, власні і загальні назви) та займенника (особові займенники), а також граматичних категорій роду, числа, відмінка, часу, особи та граматичного поняття дієвідміни [8].

Ознайомлення з граматичною системою української мови, набуття системних знань про морфологію і формування на їхній основі базових граматичних умінь як засобу пізнання, спілкування й самовираження людини, що складають мовну компетентність учня, відбувається в основній школі. На етапі систематичного вивчення морфології в 6-7 класах домінувальним є структурно-семантичний підхід, проте питомої ваги вчені-методисти надають й іншим підходам, зокрема комунікативно-діяльнісному, функційно-стилістичному, когнітивному, дослідницькому, соціокультурному тощо.

Реалізуючи систему міжпредметних і внутрішньопредметних зв'язків, що зумовлюють систематичне й різнобічне збагачення граматичної будови мовлення учнів граматичними засобами, відбувається процес формування вмій розрізняти, аналізувати, класифікувати морфологічні поняття, оцінювати їх з погляду нормативності, відповідності ситуації та сфері спілкування. Так, у процесі вивчення морфології української мови в основній школі учні повинні, по-перше, засвоїти і знати: а) граматичні одиниці, їхнє значення і функції; б) лексико-граматичні класи слів (частини мови), їхнє загальне значення й граматичні категорії (морфологічні

ознаки); в) визначення (дефініції) основних граматичних понять; г) особливості вживання частин мови, їхніх граматичних категорій у мовленні відповідно до стилістичної належності висловлювання; по-друге, уміти: а) диференціювати (розрізнявати) лексико-граматичні класи слів; б) визначати граматичні категорії всіх лексико-граматичних класів слів; в) характеризувати засоби вираження граматичного значення слів; г) утворювати й уживати в мовленні відповідні граматичні форми.

Вивчення розділу «Морфологія» в 6-7 класах передбачає засвоєння понад 60 граматичних понять, які ми класифікуємо за такими основними групами:

1) *морфологічні одиниці*: слово, словоформа;

2) *лексико-граматичні класи слів* (частини мови): самостійні (іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник), службові (прийменник, сполучник, частка) і вигук;

3) *лексико-граматичні розряди (категорії) слів*: іменники (назви істот і неістот; власні і загальні назви; абстрактні і конкретні назви; збірні іменники); прикметники (якісні, відносні, присвійні); числівники (кількісні – на позначення цілого числа, дробові і збірні; порядкові); займенники (особові, зворотний, присвійні, вказівні, означальні, неозначені, відносні, питальні, заперечні); дієслова (неозначена форма, особові і безособові дієслова, дієприкметник і дієприслівник); прислівники (способу дії, міри і ступеня дії, часу, місця, причини, мети); сполучники (сурядності і підрядності); частки (словотворчі, формотворчі, модальні); вигуки (емоційні, спонукальні, етикетні слова і вирази, звуконаслідувальні слова);

4) *граматичне значення*: загальне, або частиномовне (категоріальне значення предметності, ознаки, числа і кількості, процесуальності, стану) і часткове (у межах кожної частини мови);

5) *граматична форма*: синтетична, або проста (наприклад, *узбіччям, зроблю, робитиму*) і аналітична, або складена (наприклад, *на узбіччі, зробив би, буду робити*);

б) *граматичні (морфологічні) категорії*: класифікаційні (іменникова категорія роду; дієслівні категорії виду, часу, способу, стану) і словозмінні (іменникові категорії числа й відмінка; прикметникові категорії роду, числа, відмінка; дієслівні категорії особи, роду, числа).

Належність деяких граматичних понять до граматичних категорій є предметом дискусій у сучасній лінгвістиці. Так, В. Горпинич до граматичних категорій відносить також іменникову категорію істоти/неістоти, що має граматичне вираження у формі знахідного відмінка множини, і прикметникову категорію вищого й найвищого ступенів порівняння [3].

Крім зазначених шести груп граматичних понять, у межах шкільного курсу «Морфологія» учні засвоюють також й інші граматичні поняття, як-от: відміни і групи іменників; ступені порівняння прикметників, прикметники твердої і м'якої групи, повні й короткі форми; прості, складні і складені числівники; дієвідміни дієслів; ступені порівняння прислівників; похідні й непохідні прийменники, прості, складні і складені прийменники; одиничні, парні і повторювані сполучники, прості, складні і складені сполучники тощо.

Усі граматичні поняття з морфології знаходяться в системі зіставлення (протиставлення), групування, а також підпорядкування: слово як морфологічна одиниця є родовим поняттям до частин мови, у свою чергу, іменник як лексико-граматичний клас слів виступає родовим поняттям до таких граматичних понять, як назви істот і неістот, власні і загальні назви, абстрактні і конкретні назви тощо.

У лінгводидактиці виділяють три етапи процесу формування граматичних понять: 1) спостереження на основі мовного аналізу, виділення ознак граматичного явища, первинне узагальнення їх; 2) визначення поняття, що пов'язано з уведенням терміна, підведення нового поняття під найближче вже відоме учням родове поняття з вказівкою на найважливіші відмінні ознаки; 3) подальше поглиблення поняття, тобто виділення нових, раніше не відомих ознак [5].

Проілюструємо це на прикладі вивчення дієслова в 7 класі. Спочатку учні одержують загальне уявлення про дієслово як частину мови, його граматичні ознаки

(вчаться знаходити цю частину мови у висловлюваннях, ставити питання, визначати лексичне значення, синтаксичну роль тощо). На цьому етапі семикласники з'ясовують, що дієслово – це самостійна частина мови, яка називає дію або стан предмета, відповідає на питання *щ о р о б и т и ? щ о з р о б и т и ? щ о р о б л я т ь ? щ о з р о б и л и ?* Наступним етапом є введення терміна *форми дієслова* й ознайомлення учнів з граматичними поняттями *неозначена форма, особові форми, дієприкметник, безособова форма, дієприслівник*, поступово розкриваючи їхні істотні морфологічні особливості. У процесі подальшого вивчення дієслова школярі засвоюють його основні граматичні категорії (вид, час, спосіб, стан, дієвідміна, особа, рід, число). Одночасно формуються вміння визначати дієслівні форми, граматичні ознаки, належність до певної дієвідмини, засоби творення видових пар дієслів, правильно й доречно використовувати форми дієслів у мовленні, конструювати речення з дієсловами в усіх часових і особових формах тощо.

Засвоєння граматичних понять, зокрема граматичних (морфологічних) категорій, відбувається в тісному взаємозв'язку між собою. Так, формування поняття іменникової морфологічної категорії роду здійснюється у взаємозв'язку з морфологічними категоріями відмінка й числа. Це пов'язано з тим, що, по-перше, рід іменників визначають за формою називного відмінка однини; по-друге, іменники, що вживаються лише у формі множини, роду не мають. Формування поняття дієслівної морфологічної категорії виду не можливе без засвоєння іншої дієслівної категорії – часу, адже дієслова недоконаного виду можуть уживатися в усіх формах часу, а дієслова доконаного виду – тільки у формах минулого й майбутнього часу.

Засвоєння лексико-граматичних класів слів (частин мови) супроводжується вивченням їхніх визначень (дефініцій). Визначення – це «логічний прийом, за допомогою якого визначається зміст поняття, категорій, виявляються істотні ознаки об'єктів, що відображаються в цьому понятті» [9, с. 192]. У визначеннях, як правило, спочатку вказують на родові поняття, відповідно до якого означуване

поняття є видовим, а потім перераховують найбільш істотні ознаки, що обмежують обсяг цього поняття й тим самим уточнюють і конкретизують його. Наприклад, поняття іменника, як і будь-якої іншої частини мови, у чинних шкільних підручниках дається за такою схемою: усвідомлення більш загального поняття («іменник – це самостійна частина мови...»), обсяг якого обмежується спочатку однією істотною ознакою («... що означає назву предмета...»), потім – іншою («... і відповідає на питання *х т о ? щ о ?*»).

Зауважимо, що головне з методичного погляду не лише знання самих визначень у тій формі, у якій їх подано в підручниках, а й уміння свідомо ними користуватися: вичленовувати з визначення (абстрагувати) істотні ознаки, узагальнювати (об'єднувати) кілька морфологічних ознак в одне визначення, конкретизувати, виділяти головне тощо.

Із вивченням визначень пов'язано формування також окремих лексико-граматичних розрядів слів (наприклад, «іменники, які позначають сукупність однакових або подібних предметів, що сприймаються як єдине ціле, називаємо збірними» [1, с. 138]; «парні сполучники – це складені сполучники, одна частина яких уживається перед першим, а друга – перед другим однорідним членом або частиною складного речення» [7, с. 218]) та морфологічних категорій (наприклад, «дійсний спосіб виражає реальну дію або стан, які відбуваються, відбувалися чи відбуватимуться» [2, с. 105]).

Не супроводжується засвоєнням визначень формування таких граматичних понять, як граматичне значення, граматична форма і морфологічні категорії.

Усвідомлення більшості морфологічних категорій передбачає знання граматичних правил, під якими розуміємо положення, що виражають певну граматичну закономірність, фіксують ту чи іншу властивість морфологічної одиниці й розкривають систему. Наприклад: «іменники належать до певного роду, змінюються за числами й відмінками» [1, с. 131]; «прикметники змінюються за родами, числами й відмінками» [1, с. 184]; «зворотний займенник *себе* не має форми називного відмінка, роду й числа» [1, с. 255].

Зазначимо, що граматичні правила в процесі формування окремих граматичних понять можуть складати або формулювати учні самостійно на основі мовного аналізу, лінгвістичного експерименту, проблемного завдання тощо. У такий спосіб шлях пізнання граматичного поняття пролягає від аналізу фактів до узагальнення. Проілюструємо це на двох прикладах вправ:

I. Прочитати словосполучення. Визначити відмінки власних назв. Дослідити, які іменники належать до незмінюваних.

1. Проспект Тараса Шевченка. – Пісні Ніни Матвієнко. 2. Чекати Олеся Ковальчука. – Слухати Тіну Кароль. 3. Товаришувати з Дмитром Іваненком. – Зустрітися з Тетяною Дмитренко.

Поміркувати, чи всі жіночі прізвища є невідмінюваними. Відповідь проілюструвати прикладами.

II. Дослідити, у яких відмінках іменники завжди вживають без прийменників. Навести приклади граматичних форм.

Самостійне формулювання учнями граматичного правила обов'язково повинно супроводжуватися його корегуванням учителем або зіставленням з відповідним граматичним правилом з підручника.

Таким чином, граматичні поняття в узагальненому вигляді відображають систему граматичних правил, що об'єктивно існують у мові.

У методиці формування відповідного граматичного поняття з морфології важливо спиратися на всі властиві для нього понятійні ознаки. Так, формуючи поняття безособових дієслів, слід звертати увагу учнів: 1) на смислову ознаку цих дієслів – дію, що відбувається без участі особи (тому вони в основному позначають явища природи, різні переживання, відчуття та стан людини); 2) на їхні морфологічні ознаки: їм не властиві граматичні категорії особи, числа, часу; 3) на синтаксичну роль (головний член односкладного речення у формі присудка). Проте найістотніша ознака безособових дієслів, що впливає на правильність і доречність уживання їх у мовленні, – відсутність при таких дієслівних формах орудного відмінка іменника або займенника, який називає виконавця дії. Ігнорування цієї ознаки призводить до порушення граматичної норми. Наприклад: *учнями успішно виконано доручення* (замість *учні успішно виконали доручення*), *нами зроблено*

висновок (замість ми зробили висновок), художником зображено типовий сільський пейзаж (замість художник зобразив типовий сільський пейзаж).

Розуміння нових для учнів як граматичних понять, так і визначень і граматичних правил найбільш успішно відбувається за тих умов, якщо, по-перше, спочатку виділяються основні ознаки, що у своїй сукупності становлять поняття, визначення чи правило; по-друге, точно визначено розумові операції, що ведуть до виявлення необхідних ознак; по-третє, встановлено послідовність виконання цих розумових логіко-граматичних операцій.

Отже, мисленнєва діяльність учнів у процесі вивчення морфології української мови в основній школі здійснюється у формі оперування граматичними поняттями, у яких відображено найбільш загальні й істотні ознаки морфологічних одиниць. Правильне формування в учнів граматичних понять сприяє, з одного боку, розвитку граматичних знань, з іншого – інтелектуальних (розумових) здібностей.

З'ясування сутності методики навчання морфології в основній школі на засадах дослідницького підходу не можливе без визначення особливостей засвоєння учнями шкільної граматичної термінології. Це і стане предметом наших подальших наукових розвідок.

Література

1. Глазова О.П. Рідна мова [Текст] : підруч. для 6 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О.П. Глазова, Ю.Б. Кузнецов ; наук. ред. І. Вихованець. – К. : Зодіак-Еко, 2006. – 288 с.
2. Глазова О.П. Рідна мова [Текст] : підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О.П. Глазова, Ю.Б. Кузнецов ; наук. ред. І. Вихованець. – К. : Зодіак-Еко, 2008. – 288 с.
3. Горпинич В.О. Морфологія української мови [Текст] : [підруч. для студентів вищих навч. закл.] / Володимир Олександрович Горпинич. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – 336 с.
4. Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
5. Львов М.Р. Словарь-справочник по методике русского языка [Текст] : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / Михаил Ростиславович Львов. – М. : Просвещение, 1988. – 240 с.

6. Методика навчання української мови в початковій школі [Текст] : навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів / За наук. ред. М.С. Вашуленка. – К. : Літера ЛТД, 2011. – 364 с.

7. Українська мова: підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / М.І. Пентилюк, І.В. Гайдаєнко, А.І. Ляшкевич, С.А. Омельчук; за заг. ред. М.І. Пентилюк. – К.: Видавничий дім «Освіта», 2011. – 288 с.

8. Українська мова. 1-4 класи : Програма для загальноосвітніх навчальних закладів [Текст] / [М.С. Вашуленко, К.І. Пономарьова, О.Ю. Прищеп та ін.] // Навчальні програми для загальноосвітніх навч. закл. із навчанням українською мовою. 1-4 класи. – К. : Видавничий дім «Освіта», 2011. – С. 10-70.

9. Щукин А.Н. Лингводидактический энциклопедический словарь : более 2000 единиц [Текст] / Анатолий Николаевич Щукин. – М. : Астрель: АСТ: Хранитель, 2008. – 746 с.

С. Омельчук

ФОРМИРОВАНИЕ ГРАММАТИЧЕСКИХ ПОНЯТИЙ ПО МОРФОЛОГИИ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА У УЧАЩИХСЯ ОСНОВНОЙ ШКОЛЫ

В статье освещены особенности формирования грамматических понятий по морфологии украинского языка, предложена их классификация с учетом современной лингвистики и лингводидактики, большое внимание уделено этапам формирования грамматических понятий на уроках украинского языка в основной школе.

Ключевые слова: *грамматическое понятие, грамматическая единица, грамматическая форма, грамматическая (морфологическая) категория, грамматическое правило.*

S. Omelchuk

FORMATION OF GRAMMATICAL MORPHOLOGY CONCEPTS OF THE UKRAINIAN LANGUAGE OF PUPILS OF THE SECONDARY SCHOOL

In the article the features of formation of Ukrainian grammatical morphology concepts are reflected, their classification is given concerning modern linguistics and linguodidactics, considerable attention is paid to the stages of grammatical concepts formation during the lessons of the Ukrainian language at the secondary school.

Key words: *grammatical concept, grammatical unit, grammatical form, grammatical (morphological) category, grammatical rule.*